

УДК 338.43.02(477)

О. А. ШУЛЬГА

кандидат економічних наук, доцент,
докторант кафедри політичної економії
ДВНЗ «Київський національний
економічний університет
імені Вадима Гетьмана», Київ, Україна
e-mail: shulga_olga_a@ukr.net

**СУПЕРЕЧНОСТІ РОЗВИТКУ
АГРАРНОГО СЕКТОРУ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ:
СПЕЦИФІКА ТА ОСНОВНІ ФОРМИ ПРОЯВУ**

Обстоюється теза про те, що сьогодні прогресивний розвиток аграрного сектору України гальмується нерозв'язаними суперечностями в системі аграрних відносин. Досліджуються соціальні та економічні суперечності розвитку аграрного сектору сучасної України, з'ясовується їх специфіка та основні форми прояву. Вказуються причини появи суперечностей та пропонуються шляхи їх розв'язання.

Ключові слова: аграрний сектор, суперечності, власність, агрохолдинги, особисті селянські господарства, демографічна криза, поселенська криза.

JEL Classification: E230, E240, E270, E690, O130, Q150, R140.

Постановка проблеми. Зважаючи на значні перспективи капіталізації аграрного сектору та прогнозоване довгострокове підвищення попиту на світових ринках аграрної продукції, вітчизняний аграрний сектор може стати «локомотивом» модернізації всієї економіки країни. Однак на сьогодні його прогресивний розвиток гальмується нерозв'язаними суперечностями в системі аграрних відносин. Це обумовлює необхідність дослідження суперечностей розвитку аграрного сектору вітчизняної економіки та з'ясування основних форм їх прояву на сучасному етапі, що дозволить визначити найефективніші шляхи їх розв'язання.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Значний внесок у дослідження суперечностей суспільних систем зробили такі вчені, як В. М. Геєць [17],

Ю. К. Зайцев [3], А. А. Чухно [19] та ін. З'ясуванню окремих аспектів розвитку аграрного сектору України присвячені праці В. Г. Андрійчука [1], П. І. Гайдуцького [2], О. М. Бородіної [8], І. Г. Кириленка [5–6], О. М. Могильного [10], Л. В. Молдаван [11], В. В. Юрчишина [16] та ін. Однак на сьогодні відсутній комплексний глибокий аналіз системи соціальних та економічних суперечностей аграрного сектору сучасної України на концептуальній основі виявлення і врахування причин його кризового стану.

Формулювання цілей. Мета статті – з'ясувати специфіку та основні форми прояву економічних та соціальних суперечностей аграрного сектору сучасної України, визначити шляхи їх розв'язання.

Виклад основного матеріалу. У результаті проведення земельної реформи держава втратила монопольне право на землю, відбувся перерозподіл земель за формами власності. Якщо на початок 1992 р. земельний фонд України повністю перебував у державній власності, то на 01.01.2010 р. частка державної власності становила 48,5%, приватної – 51,4% і колективної – 0,1%. Особливо значні зміни відбулися внаслідок приватизації сільськогосподарських угідь. Понад дві третини їх площі нині перебуває у приватній власності громадян і юридичних осіб. Зокрема, 27,5 млн га (91%) сільськогосподарських угідь колишніх недержавних сільськогосподарських підприємств розпайовано серед їх членів та пенсіонерів з їх числа. За результатами паювання 6,9 млн громадян України набули право на земельну частку (пай), з яких 6,5 млн (95,4%) замінили сертифікати на державні акти на право власності на земельну ділянку [2]. Однак, як показала практика, земельна реформа в Україні далі розпаювання і приватизації земельних ділянок наразі не пішла.

Крім того, у результаті виконання Указу Президента України «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектору економіки» від 1999 р. на початку 2000 р. землекористувачами на засадах оренди стали 16 тис. господарських товариств, приватних підприємств та виробничих кооперативів, утворених у результаті реорганізації колгоспів і радгоспів. Згодом до орендарів приєдналася частина фермерських та особистих селянських господарств, які скористалися наданим їм правом розширити землекористування шляхом приєднання земельних ділянок (паїв) без реєстрації юридичної особи і набули ознак товарного господарства. Паралельно з цим, в умовах відсутності належного матеріально-технічного забезпечення, доступу до ринків збуту сільськогосподарської продукції та інших причин економічного і соціального характеру спостерігається інтенсифікація рецесійних процесів у сільському господарстві (зростає кількість необроблюваних приватизованих земельних паїв). У той же час розширення землекористування особистими

селянськими господарствами в умовах законодавчого неврегулювання їх статусу як сільськогосподарських товаровиробників призвело до того, що в аграрному секторі сучасної України серед цієї категорії господарств поширені не лише господарства натурального, а й товарного та змішаного характеру, що суперечить природі таких господарств.

На початок 2014 р. із загальної площі сільськогосподарських угідь 49,2% припадало на сільськогосподарські підприємства, 38,4% – громадян, 10,9% – землі запасу та землі, не надані у власність і постійне користування, 1,5% – на інших користувачів. В умовах продовження мораторію на купівлю-продаж земель сільськогосподарського призначення селяни-землевласники часто вимушені здавати свої земельні паї за мізерну орендну плату. У 2012 р. її розмір у середньому становив 2,6%, що нижче встановленого державою мінімального рівня. Щодо сільгосппідприємств, то вони продовжують вести виробництво на умовах оренди земельних ділянок і земельних часток (паїв) шляхом укладення договорів оренди при стабільній тенденції до продовження строків останньої. Зокрема, у 2014 р. було укладено 4,75 млн договорів оренди, з яких 4,6% – на 1–3 роки, 38,7% – на 4–5 років, 42,7% – на 6–10 років, 14% – на 10 і більше років [8, с. 25]. Крім того, останніми роками у сільськогосподарських підприємствах спостерігається скорочення частки сільськогосподарської продукції, виданої пайовикам в рахунок орендної плати за землю та майнових паїв (часток). Та попри позитивні тенденції, ситуація, яка нині склалася на ринку оренди землі, все одно не стимулює ані орендарів до ефективного господарювання, ані орендодавців до подовження термінів оренди. Не спонукає обидві сторони до цього і невизначеність із термінами та умовами запровадження в країні ринку земель сільськогосподарського призначення.

У результаті структурної реформи в аграрному секторі України функціонують три соціально-економічні уклади: 1) особисті селянські і фермерські господарства, 2) переважно багатогалузеві сільськогосподарські підприємства і 3) вузькоспеціалізовані, високотоварні агрохолдинги. У цілому в аграрному секторі функціонує понад 45 тис. підприємств, серед яких переважаючою організаційно-правовою формою є фермерські господарства (ФГ), які становлять 71,2% усіх суб'єктів господарювання у цьому секторі [15, с. 49]. Проте кількість фермерських господарств протягом останніх років зменшується. У власності та користуванні ФГ знаходиться 4,3 млн га сільгоспугідь, із яких 4,2 млн га ріллі. На одне фермерське господарство припадає 134,5 га сільськогосподарських угідь. Їх частка у загальному обсязі сільськогосподарського виробництва становить 7,9%, у т. ч. по продукції рослинництва – 10,4%, а по продукції тваринництва – 1,9%. Тобто вони спеціалізуються переважно на

виращуванні рослинницької продукції, в якій домінують такі культури, як просо, гречка, ячмінь, соняшник, соя і ріпак [15, с. 152–155].

Потенційними суб'єктами сільськогосподарського виробництва є особисті селянські господарства (ОСГ), яких в Україні нараховується понад 4,1 млн одиниць. Вони виступають стабілізуючою ланкою господарювання, яка не лише забезпечує продовольчу безпеку держави, але й формує доходи сільського населення. У їх користуванні знаходиться 6,3 млн га. 2,9 млн особистих селянських господарств утримують сільськогосподарських тварин, а 0,3 млн – мають у приватній власності сільськогосподарську техніку. Середній розмір земельної ділянки, яку вони використовують, становить 1,54 га. Їх частка у загальному обсязі сільськогосподарського виробництва становить 44,9%, у т. ч. по продукції рослинництва – 40,9%, по продукції тваринництва – 54,5%. Однак кількість корів і свиней, які припадають на одне таке господарство, останніми роками зменшується. Це пов'язане з низькою купівельною спроможністю населення та підвищенням цін на корма для худоби [15, с. 45; 15, с. 55].

ОСГ виробляють 97,8% картоплі, 86,1% овочів, 80,9% плодів і ягід, майже 80% молока, понад 75% яловичини і близько 60% свинини [15]. Приблизно 20% ОСГ в Україні відповідають світовим критеріям належності до виробників товарної сільськогосподарської продукції та фактично є сімейними фермерськими господарствами [6, с. 10], однак через відсутність у законодавстві норми щодо визнання їх залежно від площ землекористування, спеціалізації та обсягів чистого доходу юридичними особами, вони не сплачують податків до державного бюджету. На нашу думку, саме ця законодавча неврегульованість і слугує однією із причин вибору цієї форми господарювання сільгоспвиробниками.

У результаті відсутності правил обігу земель сільськогосподарського призначення, дієвих норм відповідальності землекористувачів за збереження і примноження родючості земель, неврахування інтересів усіх суб'єктів аграрних відносин та невизнання багатофункціонального призначення сільського господарства в аграрному секторі сучасної України намітився ряд негативних процесів економічного, соціального і екологічного характеру. Зокрема, незважаючи на те, що земельна реформа ініціювалася в інтересах селян і фермерів, сьогодні реальними власниками землі і доходів від неї є корпоративні структури, так звані агрохолдинги. Відповідно до цього наслідком трансформації земельних відносин стало формування двох діаметрально протилежних моделей землекористування – латифундистської та парцелярної.

Перша модель почала формуватися ще у кінці 90-х рр. минулого століття, проте інтенсифікувалися ці процеси після 2004 р. Вона супроводжується

концентрацією сотень тисяч гектарів сільськогосподарських угідь в руках агрохолдингових компаній, процвітанню тіньових схем із земельними ділянками, спекуляцією правами оренди, скупівлею та рейдерським захопленням сільськогосподарських підприємств, руйнуванням місцевих агроєкосистем, ліквідацією неприбуткових підрозділів сільськогосподарських підприємств, скороченням зайнятих у сільськогосподарському виробництві, зменшенням площ земель під кормовими культурами, порушенням сівозмін, деградацією сільськогосподарських земель тощо. Їх присутність в аграрному секторі веде до структурних перекосів у землекористуванні, структурі посівів і виробництві сільськогосподарської продукції, сировинного характеру експорту.

Агрохолдинги діють виключно як бізнесові структури, основна мета яких полягає у примноженні власного капіталу. Спеціалізуються такі структури на вирощуванні та виробництві високомаргінальних видів сільськогосподарської продукції. Ними виробляється і реалізується приблизно 50% обсягів озимої пшениці, більше половини кукурудзи, ріпаку, третина соняшнику, понад 80% м'яса птиці [8, с. 38].

У 2010 р. в Україні функціонувало близько 60 корпорацій холдингового типу, які контролювали майже 4 млн га сільгоспугідь, а на початок 2014 р. їх вже нараховувалося до 140. За деякими оцінками, в Україні є вже близько 300 великих (понад 10 тис. га) і 30 дуже великих (понад 50 тис. га землі) агрохолдингів. У розпорядженні великої групи холдингів перебуває до третини, а найбільшої – до 10% орендованої площі сільськогосподарських угідь [2, с. 191–192]. Агрохолдинги поглинули понад 6 тис. сільськогосподарських підприємств (а це майже 40% від їх загальної кількості) та 7,8 млн га сільськогосподарських угідь (це 38% усіх оброблюваних площ сільськогосподарськими підприємствами). Більшість із них працюють у декількох (від 3 до 15) областях і мають там від 10 до 60 агропідприємств, потужні сервісні служби [2, с. 258]. Застосування ними високоефективних систем обробітку ґрунту веде до зростання безробіття на селі. Зокрема, кількість зайнятих у таких корпораціях коливається залежно від регіону від 2 до 5 осіб на 100 га сільськогосподарських угідь. Відповідно до цього вони забезпечують зайнятість лише 1/5 частини працездатного сільського населення, що вказує на їх низьку соціальну ефективність. Така ситуація пов'язана з тим, що для роботи з сучасними технологіями їм потрібні спеціалісти широкої кваліфікації, яких серед сільських жителів мало. Часто такі працівники проживають у найближчих міських поселеннях [8, с. 30–31].

Відповідно до вищесказаного можна виділити такі особливості функціонування агрохолдингів в аграрному секторі економіки: вертикальна інте-

грація у формі інтеграції власності; концентрація значного земельного банку; використання земельного банку переважно на орендній основі; висока економічна ефективність за результатами фінансово-господарської діяльності; ключовою спеціалізацією є рослинництво; за рівнем масштабності та територіальної розосередженості вони є міжрегіональними (присутні майже в усіх областях України); реєстрація агрохолдингів в офшорах за участю українського капіталу дозволяє їм забезпечити пільгові умови оподаткування; додатковими напрямками діяльності агрохолдингів виступають дистрибуція сільгосптехніки, добрив і засобів захисту рослин; наявність значного диверсифікованого кредитного портфеля у більшості агрохолдингів в Україні відбувається переважно за рахунок залучення міжнародних кредитних ресурсів тощо [16, с. 111].

Таким чином, основними негативами функціонування в аграрному секторі України агрохолдингів є такі:

1) деформації у землеробстві. Вони вирощують переважно високодохідні культури, що виснажують ґрунт (кукурудза, ріпак, соняшник). Посіви останнього сягають 20% площ ріллі за допустимої норми 9–12%, в окремих областях соняшником зайнято до третини посівів. Натомість скорочується площа посівів під кормовими культурами. Майже половина великих господарств не мають худоби, а отже, землі не удобрюються органікою. Знижується родючість ґрунтів. З метою отримання високих врожаїв та високих прибутків вони використовують процеси генної модифікації та хімізацію землі [2, с. 261];

2) відбулися серйозні перекоси між сільським господарством та харчовою промисловістю. Якщо до 2010 р. темпи приросту у харчовій промисловості були вищими, ніж у сільському господарстві, то з 2010 р. спостерігається спад у харчовій промисловості (і це за умов зростання сільськогосподарського виробництва). Це свідчить, що Україна не переробляє, а експортує харчову сировину. Крім того, у 2005–2009 рр. різко зросла роздрібна торгівля продуктами харчування, що свідчить про зростання як експорту, так і імпорту сільгосппродукції по відношенню до її виробництва;

3) відбувається прихована купівля-продаж земельних і майнових паїв під виглядом оренди та зростає ризик їх переуступки підприємствам з іноземним капіталом.

Однак все ж таки можна відзначити і певні позитиви від їх присутності в аграрному секторі: вони забезпечують притік інвестицій у галузь, пропонують вищу орендну плату селянам-орендодавцям, демонструють вищу ефективність господарювання у зв'язку із масштабністю сільськогосподарського виробництва, використовують можливості сучасних механізмів залу-

чення закордонного капіталу, використовуючи практику ІРО (розміщення цінних паперів підприємств на провідних фондових біржах), вони є вертикально та агропромислово-торговельно інтегрованими, ефективно впроваджують інновації, виходять на зовнішній ринок.

Тобто, як бачимо, якщо позитиви від діяльності агрохолдингів є переважно економічними, то негативи – переважно соціальними та екологічними. Серед економічних негативів – утиск інших форм господарювання, руйнація конкуренції та ринків, надмірна концентрація землі, порушення усталених пропорцій ведення господарювання; серед соціальних – їх відчуженість від проблем села, а серед екологічних – процеси хімізації і генної модифікації загрожують землі, флорі, фауні та людству загалом.

З вищесказаного випливає, що господарюючі суб'єкти латифундистського типу беззастережно віддають пріоритет виключно своїм економічним інтересам, ігноруючи усі інші аспекти як аграрного розвитку, так і сільського. Для них земля є лише виробничим ресурсом для одержання прибутків, а сільська територія – місцем для інтенсивного виробництва високомаргінальних видів сільгосппродукції. У них відсутнє почуття соціальної відповідальності перед сільською громадою та бажання зберегти сільські території.

Друга модель землекористування – парцелярна, представлена особистими селянськими господарствами (ОСГ), які мають обмежені можливості у вирішенні питань придбання матеріально-технічних ресурсів, засобів захисту рослин, мінеральних добрив, доступу до ринків збуту, оскільки для них на сьогодні залишаються недоступними державна підтримка та кредити комерційних банків. Більшість таких господарств не здатні забезпечити членів своїх сімей доходами на рівні, який утримував би їх від переходу в інші сфери зайнятості чи міграції.

У той же час сьогодні можна говорити, як ми вже зазначали вище, що серед ОСГ формується контингент господарств, здатних поповнити фермерський уклад. Зокрема, посилюються процеси диференціації господарств населення за наявністю людських, земельних, біологічних (худоба і птиця), технічних ресурсів та рівнем надходжень від продажу продукції. Наслідком цього є зростання часток господарств, які, з одного боку, нагромаджують ресурси і виробляють переважно товарну продукцію, а з другого – виробляють продукцію лише для власного споживання. При цьому частка господарств, які займають проміжне становище, – зменшується.

Людський чинник розвитку ОСГ нині загалом послаблюється. Відбувається це, насамперед, за рахунок зменшення кількості сільських домогосподарств та погіршення вікової структури їх членів. Зокрема, відбувається зменшення частки молоді (осіб віком 18–29 років) та зростання частки осіб

пенсійного і зрілого віку. Про погіршення трудоворесурсної забезпеченості господарств населення свідчить і розподіл сільських домогосподарств залежно від кількості осіб у їх складі. Понад 50% господарств населення, які функціонують у сільській місцевості, складаються з 1–2 членів, серед яких переважають особи старше працездатного віку.

Крім того, має місце тенденція до зосередження земельних ресурсів населення у групі господарств розміром землекористування понад 1 га: зростає частка господарств, які мають земельні ділянки загальним розміром більше 1 га, і збільшується загальна площа їх землекористування. Дещо збільшується й частка домогосподарств з найменшими (до 0,25 га) земельними ділянками, тобто відбувається поляризація господарств населення за розміром використовуваних ними земель. Процес диференціації господарств населення спостерігається і щодо виробництва ними тваринницької продукції. В останні роки дедалі більша частина домогосподарств відмовляється від утримання тварин. Позбуваються тварин насамперед домогосподарства, що складаються з осіб пенсійного віку, та ті, яким особливо обтяжливо чи не вигідно утримувати худобу. Основна частка поголів'я худоби і птиці припадає на домогосподарства з площею землекористування понад 1 га. Крім того, господарства з площею землекористування понад 1 га краще, ніж решта, забезпечені й технічними засобами. Аналіз сільських домогосподарств за рівнем доходу від реалізації сільськогосподарської продукції свідчить, з одного боку, про зростання про шарку господарств населення з товарним спрямуванням виробництва, з другого боку, збільшується і частка господарств суто споживчого спрямування.

Відповідно до вищесказаного можна зробити висновок, що сьогодні в Україні склалася бімодельна структура сільського господарства: паралельно розвиваються велике товарне виробництво на базі реорганізованих КСП та дрібнотоварне виробництво в особистих селянських і невеликих фермерських господарствах. Першу модель можна назвати індустріальною, а другу – традиційною. Крім того, аграрний бізнес в Україні стає все більш вузькоспеціалізованим та диференційованим за розмірами. Прослідковується тенденція до концентрації земель у користуванні все меншої кількості господарюючих суб'єктів.

За період реформування аграрного сектору економіки обсяги виробництва сільськогосподарської продукції поки що не досягли рівня 1990 р. Станом на 2015 р. обсяг виробництва досяг лише 88,2% відповідного показника 1990 р. Причому обсяги валового виробництва продукції рослинництва і тваринництва у 2015 р. становили відповідно 121% і 53,7% до рівня 1990 р. Також потрібно відмітити, що за роки реформування питома вага продукції сільсько-

господарських підприємств у загальному обсязі валової продукції знизилася до 55,1%, а частка господарств населення зросла до 44,9% [15, с. 45, 39–41]. Відбулися зміни і у структурі посівних площ сільськогосподарських підприємств. Як у цілому по Україні, так і в природно-економічних зонах частка зернових і технічних культур зросла (до 54,8% та 31% відповідно), а кормових культур – різко зменшилась (майже у 4 рази, до 7,4%) [15, с. 70]. Остання тенденція негативно позначилася на розвитку галузі тваринництва: відбулося зменшення поголів'я ВРХ, свиней, виробництво м'яса, молока, сирів тощо.

Крім того, через низьку купівельну спроможність населення сільськогосподарські виробники значною мірою перепрофілювались на вирощування птиці, м'ясо якої для покупця є дешевшим від свинини чи яловичини. До того ж, тваринництво в Україні стало більш висококонцентрованим. Зокрема, 97 із 1,9 тис. підприємств виробляють 78% продукції свинарства, 24 із 321 – 89% м'яса птиці, 14 із 180 – 66% яєць [9, с. 8]. На сьогодні економічно не вигідна сільгоспідприємствам продукція перемістилася в господарства населення. Саме в господарствах населення нині зосереджена більша частина поголів'я худоби та птиці.

За відсутності норм відповідальності власників підприємств – орендарів за недотримання науково обґрунтованих систем землекористування загрозливими стали екологічні проблеми. Оцінка стану ґрунтів за період земельної реформи засвідчує прискорений розвиток таких видів їхньої деградації, як ерозія, втрати ґрунтового гумусу, зменшення поживних елементів, переущільнення, перезволоження, підкислення тощо. У деградованих ґрунтах під впливом зниження вмісту органічної речовини та інших чинників руйнується їхня структура, погіршуються умови життєдіяльності мікроорганізмів, що призводить до зниження продуктивності угідь.

У зв'язку з великим диспаритетом цін, високими цінами на матеріально-технічні засоби для сільського господарства та низькою рентабельністю сільськогосподарського виробництва застосування мінеральних добрив у галузі не відповідає вимогам землеробства. Спостерігається диспропорція у співвідношенні між основними елементами живлення ($M:P_2O_5:K_2O$). У зв'язку із скороченням поголів'я у тваринництві знизилася внесення органічних добрив. За останні роки воно залишається на мінімальному рівні – у середньому 0,5 т на 1 га посівної площі за необхідних близько 8 т [8, с. 32]. У результаті щорічні витрати поживних речовин ґрунту на формування урожаю у 5 разів перевищують обсяги їх надходження.

Щорічні втрати гумусу сягають 650–700 кг/га, що в 10 разів перевищує допустиму норму. Внесення в ґрунт органіки на гектар проти 1990 р. змен-

шилося в підприємствах у 9–10 разів. Порушено екологічно допустимі співвідношення ріллі, природних кормових угідь і лісових насаджень, що негативно впливає на стійкість агроландшафтів. В обробітку перебувають малопродуктивні землі, прируслові луки, пасовища та схилі угіддя. Інтенсивне використання сільськогосподарських земель призводить до зниження родючості ґрунтів через вітрову і водну ерозію. Площі земель, підданих ерозії, розширюються щороку в середньому на 80–100 тис. га. У результаті ерозійних процесів з ґрунтом щороку виноситься в межах 11 млн т гумусу, 0,5 млн т азоту, 0,4 млн т фосфору, 0,7 млн т калію. Щорічні еколого-економічні втрати від ерозії ґрунтів становлять у середньому понад 9 млрд гривень [11, с. 156].

Крім того, аналіз стану сільськогосподарського землекористування свідчить про зростаючі темпи деградації ґрунтового покриву та погіршення екологічної ситуації через забруднення важкими металами, радіонуклідами, пестицидами, хімічними сполуками та іншими небезпечними речовинами, поширення ерозійних процесів, зниження вмісту гумусу, збільшення площ кислих і засолених ґрунтів. Погіршення екологічного стану земель неминуче призводить до зниження якості продукції та її екологічної безпеки. Однак, незважаючи на погіршення екологічного стану земель, кошти на виконання робіт з охорони земель та будівництва протиерозійних гідротехнічних споруд, починаючи з 2009 р., практично не виділяються.

Окремо хотілося б зупинитися на соціальних суперечностях в аграрному секторі сучасної України та їх основних формах прояву. Зокрема, у трансформаційний період відбулося погіршення доступу сільських жителів до соціально-культурних послуг. Відбувалося скорочення закладів соціальної сфери. Найвищими темпами згорталася мережа дитячих дошкільних установ, кількість шкіл та медичних установ, і ця тенденція посилюється. Офіційно все пояснюється зменшенням чисельності дітей шкільного віку і необхідністю поліпшення якості освіти. Так, на початку 2014 р. порівняно з 2005 р. зменшилась кількість на 11,7% шкіл, на 29,8% лікарень. 55,6% сільських населених пунктів не мають шкіл, 66% – дитячих дошкільних закладів, 27% – лікувальних закладів і пересувного обслуговування, 99,3% – будинків побуту, 30,1% – торговельних закладів, 42,3% – клубів і будинків культури. Значна частина будівель соціальної сфери вимагає капітального ремонту або знаходиться в аварійному стані [14, с. 59]. Основними причинами зменшення кількості об'єктів соціальної інфраструктури на селі є: звільнення сільськогосподарських підприємств від утримання власних об'єктів соціально-культурного призначення та участі в їхньому будівництві; неспроможність місцевих бюджетів забезпечити належне фінансування установ і організацій

соціальної сфери, які перебувають на їхньому утриманні; низький платоспроможний попит населення на платні послуги.

У незадовільному стані знаходиться благоустрій сільського житлового фонду. В обстежених 10,6 тис. населених пунктів (39,1%) усі квартири не мали центрального опалення, 40,4% – водопроводу, 43,1% – каналізації, 45,4% – природного газу. Як наслідок, села спустошуються і знелюднюються. Тільки з 2005 р. кількість сільських населених пунктів зменшилася на 962 одиниці, а в 369-ти відсутнє населення [14, с. 59–60]. Щодо обсягів житлового будівництва на селі, то у 1990-ті рр. вони значно зменшилися, а на сьогодні будівництво житла почало поступово зростати. Однак характерною особливістю сучасного житлового будівництва у сільській місцевості є його величезна асиметричність: у периферійних селах і районах житло майже не будується, а навколо великих міст і в рекреаційних зонах воно зводиться у великій кількості будівельними компаніями з метою вигідного продажу.

Особливість демографічного стану сільських населених пунктів полягає в поєднанні масштабів депопуляції з прогресуючим старінням сільського населення та погіршенням інших якісних показників. Спостерігається постійне зменшення кількості сільських жителів та посилення інтенсивності цього процесу. Якщо протягом 1990–2001 рр. кількість жителів села щорічно зменшувалася в межах 100 тис. осіб, то починаючи з 2003 р. – близько 200 тис. осіб в рік. Тобто темпи зменшення чисельності сільського населення за останнє десятиріччя порівняно з попереднім збільшилися майже удвічі.

Динаміка вікової структури сільського населення свідчить про зменшення частки осіб у віці молодшому за працездатний. Сьогодні серед мешканців села майже кожний третій є пенсіонером. Для сільських територій притаманний високий рівень демографічного старіння, який супроводжується зростанням демографічного навантаження осіб дітородного (фертильного) віку – 15–49 років.

Основною причиною зниження загального коефіцієнта народжуваності в селах є недостатній рівень оплати праці і доходів сільського населення для економічного забезпечення його відтворення, часто відсутність об'єктів прикладання праці, відсутність у селах об'єктів соціальної інфраструктури. Оплата праці в аграрному секторі найнижча серед усіх галузей національної економіки (у 2015 р. вона становила 74,8% середньої номінальної заробітної плати в цілому по країні) [15, с. 32], тому її рівень не забезпечує не тільки утримання й виховання дітей, але і відновлення робочої сили самих сільськогосподарських працівників. Згідно з даними вибіркового обстеження умов життя, 34,1% сільських домогосподарств постійно відмовляли собі в найнеобхіднішому, крім харчування, а 4,3% не змогли забезпечити собі навіть до-

статне харчування. Останніми роками близько 1/5 частини сільського населення має середньодушові еквівалентні грошові місячні доходи, нижчі від прожиткового мінімуму [8, с. 40]. За таких умов рівень народжуваності у селах набув кризового характеру, рідкістю стають сім'ї з двома дітьми.

Однак головною соціальною проблемою, що виникла в результаті аграрних трансформацій, є реальне та приховане безробіття. Кількість зайнятих останніми роками скорочується як у сільськогосподарських підприємствах, так і господарствах населення. У 2013 р. статус зареєстрованого безробітного одержало 615,5 тис. осіб з-поміж сільських мешканців (а це 40% усіх безробітних, які перебували на обліку). Кількість вакансій для таких безробітних є обмеженою. Якщо в середньому по країні на одне вільне робоче місце претендувало 10 осіб, то серед працівників сільського господарства – 53 особи [8, с. 39].

Безробіття на селі охоплює не лише людей із низьким рівнем освіти або її відсутністю, але й достатньо освічених осіб. У числі безробітних сільських жителів 2/3 – це фахівці, службовці. У результаті незадовільних умов прикладання праці і зростання безробіття на селі спостерігається зростання рівня трудової міграції. Понад третина сільських жителів працює у містах та інших поселеннях. Значна частина виїздить на заробітки за кордон. Як наслідок, зменшується народжуваність. Вже сьогодні депопуляція і знелюднення сіл набули ознак демографічної та поселенської кризи.

Зростання останніми роками номінальних доходів селян не зменшило диференціації сільських жителів за рівнем добробуту. За офіційними даними, різниця в доходах 10% найбільш та найменш забезпеченого населення у 2010 р. досягала 4,6 разу, і цей показник залишався майже стабільним упродовж останніх семи років. Низький рівень доходів селян негативно позначається на їхньому продовольчому забезпеченні. Основну частину калорій вони отримують від продукції рослинного походження. Лише близько 25% середньодобового раціону забезпечується за рахунок споживання продукції тваринного походження. За більшістю основних видів продовольства фактичне споживання не досягає рівня раціональних норм, встановлених Міністерством охорони здоров'я. Найбільше відставання фактичного споживання від раціонального спостерігалось стосовно плодів, ягід і винограду, молока і молокопродуктів, м'яса і м'ясопродуктів, риби та рибопродуктів. Лише за хлібом, картоплею і олією фактичне споживання протягом періоду ринкових трансформацій зазвичай перевищує раціональну норму, що є свідченням незбалансованості харчування [21, с. 40].

Отже, майже всі соціальні наслідки структурних змін на селі виявилися негативними. Головною причиною цього стали фетишизація економічної

складової та ігнорування соціальної складової аграрних трансформацій. Ліквідація попередньої схеми підтримки розвитку соціальної інфраструктури на селі не супроводжувалася формуванням нової інституційної системи його соціоекономічного розвитку.

Викладене вище свідчить про наявність помилок, яких реформатори допустилися при визначенні змісту та логіки трансформаційних процесів у сфері земельних відносин. Сучасний стан справ в аграрному секторі України вимагає переосмислення обраної стратегії земельної реформи та принципів здійснюваної аграрної політики. Нині головне завдання економічної політики держави – формування ефективного і конкурентоспроможного аграрного сектору економіки на засадах його сталого розвитку. Однак конкурентний розвиток агропромислового виробництва неможливий без постійного і системного вдосконалення державної аграрної політики (яка є складовою економічної політики держави) та запровадження ефективних регуляторів на основі встановлення досконаліших правил поведінки суб'єктів аграрних відносин. Базовими складовими такої політики є відповідні інституційні механізми прямого впливу держави, які при гармонізованій взаємодії із ринковими механізмами саморегулювання створюють сприятливі умови для ефективного розвитку аграрного сектору, поєднуючи приватні і суспільні інтереси. Це можливо реалізувати, наприклад, за рахунок прийняття відповідних законів та норм, які сприятимуть вдосконаленню прав власності та формуванню правових умов для руху відносин власності.

На нашу думку, подальша трансформація земельних відносин в Україні на найближчу перспективу має зводитися до поширення оренди та кооперації. Це пов'язано з тим, що хоч чинник приватної власності є найпотужнішим мотиваційним важелем для власника-господаря до раціонального і ефективного господарювання, однак він не є вирішальним. Аби забезпечити ефективне господарювання, потрібно створити відповідні інституційні та макроекономічні умови та надати можливість землекористувачу, який безпосередньо обробляє землю, відчувати себе реальним господарем на землі.

Пропонуємо запровадити ринок земель сільськогосподарського призначення у два етапи. На першому етапі право купівлі земель цієї категорії надати державі. Пізніше, коли буде сформовано належну аграрну культуру у суб'єктів господарювання та з'явиться достатня маса ефективних землевласників і землекористувачів, можливим стане зняття мораторію на купівлю-продаж земель сільськогосподарського призначення. При цьому законодавчо потрібно передбачити, що покупцями земель зможуть бути лише національне агентство із земельних ресурсів та громадяни нашої країни. Щодо іноземців, то їм має бути надано лише право орендувати землю.

Висновки. Таким чином, специфіка суперечностей в Україні зводиться до: по-перше, формування бімодельної структури сільського господарства (паралельно розвиваються велике товарне виробництво на базі новоутворених сільськогосподарських підприємств та дрібнотоварне виробництво господарств населення та невеликих фермерських господарств) при домінуванні дрібнотоварного укладу (селянського), що обумовлює певні суспільні суперечності; по-друге, формування двох діаметрально протилежних моделей землекористування – латифундистської та парцелярної; по-третє, в аграрному секторі України мають місце форми господарювання, які властиві країнам з перехідною економікою (сільськогосподарські підприємства, фермерські і селянські господарства), та їх основні суб'єкти – капіталіст, володілець і найманий працівник; по-четверте, диференціація і комерціалізація господарств населення (наявність господарств товарного, споживчого і змішаного спрямування); по-п'яте, в міру переважання дрібнотоварного (селянського) виробництва, основною економічною суперечністю є суперечність приватного землеволодіння і землекористування, а основною соціальною суперечністю є суперечність між селянами (власниками землі) і корпоративними структурами (фактичними володільцями землі); по-шосте, до головних соціальних суперечностей в перехідний період слід віднести суперечності, обумовлені суспільним поділом праці: між містом і селом, між людьми розумової і фізичної праці, між людьми управлінської і виконавчої праці; по-сьоме, несвоєчасність та неповнота розв'язання суперечностей в системі аграрних відносин, які спричинені самоусуненням держави від свідомого їх розв'язання; по-восьме, переоцінка економічної складової реформ та недооцінка соціальної та екологічної складових; по-дев'яте, проведення ринкових трансформацій економіки України за рахунок сільського господарства і селян тощо.

Основними формами прояву економічних суперечностей аграрного сектору України є: бімодельна структура сільського господарства; виснаження агрохолдингами значних земельних площ комерційно привабливими культурами (соняшник, ріпак тощо); товарна, інвестиційна і продовольча криза; інтенсифікація рецесійних процесів у сільському господарстві (зростає кількість необроблюваних приватизованих земельних паїв); поява посередницьких структур; наявність значного диспаритету цін між сільським господарством та іншими сферами АПК; поєднання господарського механізму адміністративно-командної економічної системи з елементами ринкового регулювання сільськогосподарських підприємств; між прагненням до збереження адміністративно-командної системи управління та об'єктивною потребою у формуванні ринкової моделі державного регулювання; між державою-ініціатором ринкових реформ і державою, яка стримує цей процес; між посиленням

влади у руках суб'єктів з рентоорієнтованою поведінкою щодо розподілу ресурсів і необхідністю формування товарних ринків; між утворенням монопольних ніш у I та III сферах АПК та запровадженням інституту антимонопольного регулювання тощо. Основними проявами соціальних суперечностей в системі аграрних відносин є: зростання рівня реального і прихованого безробіття на селі; посилення міграційних процесів; депопуляція; демографічна і поселенська криза; зниження людського капіталу на селі; погіршення рівня життя і добробуту селян; продовольча бідність на селі; невисокий рівень підтримки здійснюваних аграрних трансформацій з боку селян тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Андрійчук В. Г., Зубець М. В., Юрчишин В. В. Сучасна аграрна політика: проблемні аспекти. Київ: Аграрна наука, 2005. 140 с.
2. Гайдучий П. І. Аграрна реформа Л. Д. Кучми в Україні. Київ: ТОВ «Інформаційні системи», 2015. 448 с.
3. Зайцев Ю. К. Трансформація ціннісних орієнтирів розвитку сучасної економіки: форми прояву, проблеми та перспективи. *Економічна теорія та право*. 2016. № 3 (26). С. 11–26.
4. Шубравська О. В., Молдаван Л. В., Пасхавер Б. Й. та ін. Інноваційні трансформації аграрного сектора економіки: монографія / за ред. д-ра екон. наук О. В. Шубравської; Ін-т екон. та прогноз. НАН України. Київ, 2012. 496 с.
5. Кириленко І. Г., Івченко В. Є., Дем'ячук В. В. Структурні реформи в аграрному секторі України. *Економіка АПК*. 2015. № 9. С. 15–29.
6. Кириленко І. Г., Івченко В. Є. Структурні реформи на селі: світовий досвід, українські реалії. *Економіка АПК*. 2016. № 2. С. 5–11.
7. Коваль О. М. Розвиток ресурсного потенціалу аграрного сектора економіки в Україні: монографія. Київ: Вид-во «Четверта хвиля», 2014. 286 с.
8. Бородіна О. М., Заяць Т. А., Куценко В. І. та ін. Концептуальні засади соціально-економічного розвитку сільських територій / за наук. ред. Я. В. Остафійчука. Київ: ДУ ІЕПСР НАН України, 2014. 48 с.
9. Лупенко Ю. О., Тулуш Л. Д. Оподаткування сільського господарства в умовах трансформації спеціальних податкових режимів. *Економіка АПК*. 2016. № 1. С. 5–17.
10. Могильний О. М. Регулювання аграрної сфери. Ужгород: ІВА, 2005. 400 с.
11. Молдаван Л. В. Суперечності земельної реформи в аграрному секторі України в контексті світової практики. *Економіка та прогнозування*. 2016. № 2. С. 148–159.
12. Онегіна В. М., Шибасва Н. В. Інституційна основа аграрної політики: українські реалії й досвід США та ЄС. *Економіка АПК*. 2016. № 1. С. 18–24.
13. Пасхавер Б. Й. Антикризові можливості агропродовольчого комплексу. *Економіка АПК*. 2016. № 2. С. 11–21.
14. Рябоконт В. П., Рарок Л. А. Розвиток соціальної інфраструктури сільських територій. *Економіка АПК*. 2016. № 4. С. 56–65.
15. Прокопенко О. М. Сільське господарство України: стат. зб. за 2015 рік. Держкомстат України. Київ, 2016. 360 с.

16. Бородіна О. М., Прокопа І. В., Юрчишин В. В. та ін. Соціоекономічний розвиток сільського господарства і села: сучасний вимір / за ред. чл.-кор. НАН України О. М. Бородіної; Ін-т екон. та прогнозув. НАН України. Київ, 2012. 320 с.
17. Трансформація моделі економіки України (ідеологія, протиріччя, перспективи) / Інститут економічного прогнозування; за ред. академіка НАН України В. М. Гейця. Київ: Логос, 1999. 500 с.
18. Чорна І. О. Соціально-економічний розвиток села: нариси формування та перспективи: монографія / за ред. Д. М. Ядранського. Запоріжжя: КПУ, 2011. 186 с.
19. Чухно А. А. Твори: у 3 т. / НАН України, Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, Наук.-досл. фін. ін-т при М-ві фін. України. Київ, 2006. Т. 2. Інформаційна постіндустріальна економіка: теорія і практика. 2006. 512 с.
20. Щурик М. В. Суперечності власності у вітчизняному секторі аграрної економіки. *Інноваційна економіка*. 2013. №6. С. 11–15.
21. Бородіна О. М., Геєць В. М., Гуторов А. О. та ін. Українська модель аграрного розвитку та її соціоекономічна переорієнтація: наук. доп. / за ред. В. М. Гейця, О. М. Бородіної, І. В. Прокопи; НАН України, Ін-т екон. та прогнозув. Київ, 2012. 56 с.

REFERENCES

1. Andriychuk, V. H., Zubets, M. V., Yurchyshyn, V. V. (2005). Suchasna aharna polityka: problemni aspekty. Kyiv: Aharna nauka [in Ukrainian].
2. Haydutsyy, P. I. (2015). Aharna reforma L. D. Kuchmy v Ukrayini. Kyiv: TOV «Informatsiyni systemy» [in Ukrainian].
3. Zaytsev, Yu. K. (2016). Transformatsiya tsinnisnykh oriyentyriv rozvytku suchasnoyi ekonomiky: formy proyavu, problemy ta perspektyvy. *Ekonomichna teoriya ta pravo – Economic Theory and Law*, 3 (26), 11–26 [in Ukrainian].
4. Shubravska, O. V., Moldavan, L. V., Paskhaver, B. Y. et al. (2012). Innovatsiyni transformatsiyi aharnoho sektora ekonomiky. Kyiv: In-t ekon. ta prohnozuv [in Ukrainian].
5. Kyrylenko, I. H., Ivchenko, V. Ye., Demyanchuk, V. V. (2015). Strukturni reformy v aharnomu sektori Ukrayiny. *Ekonomika APK – The Economy of Agro-Industrial Complex*, 9, 15–29 [in Ukrainian].
6. Kyrylenko, I. H., Ivchenko, V. Ye. (2016). Strukturni reformy na seli: svitovyy dosvid, ukrayinski realiyi. *Ekonomika APK – The Economy of Agro-Industrial Complex*, 2, 5–11 [in Ukrainian].
7. Koval, O. M. (2014). Rozvytok resursnoho potentsialu aharnoho sektora ekonomiky v Ukrayini. Kyiv: Vyd-vo «Chetverta khvylya» [in Ukrainian].
8. Borodina, O. M., Zayats, T. A., Kutsenko, V. I. et al. (2014). Kontseptualni zasady sotsialno-ekonomichnoho rozvytku silskykh terytoriy. Kyiv: DU IEPSR NAN Ukrayiny [in Ukrainian].
9. Lupenko, Yu. O., Tulush, L. D. (2016). Opodatkuvannya silskoho hospodarstva v umovakh transformatsiyi spetsialnykh podatkovykh rezhymiv *Ekonomika APK – The Economy of Agro-Industrial Complex*, 1, 5–17 [in Ukrainian].
10. Mohyl'nyy, O. M. (2005). Rehulyuvannya aharnoyi sfery. Uzhhorod: IVA [in Ukrainian].

11. Moldavan, L. V. (2016). Superechnosti zemelnoyi reformy v ahrarynomu sektori Ukrayiny v konteksti svitovoyi praktyky. *Ekonomika ta prohnozuvannya – The Economy and Forecasting*, 2, 148–159 [in Ukrainian].
12. Onyehina, V. M., Shybayeva, N. V. (2016). Instytutysiyna osnova ahrarynoi polityky: ukrayinski realiyyi y dosvid USA ta EU. *Ekonomika APK – The Economy of Agro-Industrial Complex*, 1, 18–24 [in Ukrainian].
13. Paskhaver, B. (2016). Antykryzovi mozhlyvosti ahroprodovolchoho kompleksu. *Ekonomika APK – The Economy of Agro-Industrial Complex*, 2, 11–21 [in Ukrainian].
14. Ryabokon, V. P., Rarok, L. A. (2016). Rozvytok sotsialnoyi infrastruktury silskykh terytoriy. *Ekonomika APK – The Economy of Agro-Industrial Complex*, 4, 56–65 [in Ukrainian].
15. Prokopenko, O. M. (2016). Silske hospodarstvo Ukrayiny: Stat. zb. za 2015 rik. Kyiv [in Ukrainian].
16. Borodina, O. M., Prokopa, I. V., Yurchyshyn, V. V. et al. (2012). Sotsioekonomichnyy rozvytok silskoho hospodarstva i sela: suchasnyy vymir. Kyiv: In-t ekon. ta prohnozuv [in Ukrainian].
17. Transformatsiya modeli ekonomiky Ukrayiny (ideolohiya, protyrichchya, perspektyvy). Heyets, V. M. (Ed.). (1999). Kyiv: Lohos [in Ukrainian].
18. Chorna, I. O. (2011). Sotsialno-ekonomichnyy rozvytok sela: narysy formuvannya ta perspektyvy. Zaporizhzhya: KPU [in Ukrainian].
19. Chukhno, A. A. (2006). Tvory: U 3 tomakh. T.2. Informatsiyina postindustrialna ekonomika: teoriya i praktyka. Kyiv [in Ukrainian].
20. Shchuryk, M. V. (2013). Superechnosti vlasnosti u vitchyznyanomu sektori ahrarynoi ekonomiky. *Innovatsiyina ekonomika – Innovative economy*, 6, 11–15 [in Ukrainian].
21. Borodina, O. M., Heyets, V. M., Hutorov, A. O., ta in. (2012). Ukrainska model ahrarynoho rozvytku ta yii sotsioekonomichna pereorientatsiia : nauk. dop. V. M. Heyets, O. M. Borodina, I. V. Prokopa (Ed.). NAN Ukrainy, In-t ekon. ta prohnozuv. Kyiv [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 15.09.2017 р.

Стаття пройшла рецензування 20.10.2017 р.

Стаття рекомендована до опублікування 09.11.2017 р.

О. А. ШУЛЬГА

кандидат экономических наук, доцент, докторант кафедры политической экономики, ГБУЗ «Киевский национальный экономический университет имени Вадима Гетьмана», Киев, Украина

ПРОТИВОРЕЧИЯ РАЗВИТИЯ АГРАРНОГО СЕКТОРА СОВРЕМЕННОЙ УКРАИНЫ: СПЕЦИФИКА И ОСНОВНЫЕ ФОРМЫ ПРОЯВЛЕНИЯ

Отстаивается тезис о том, что сегодня прогрессивное развитие аграрного сектора Украины тормозится нерешенными противоречиями в системе аграрных отноше-

ний. Исследуются социальные и экономические противоречия развития аграрного сектора современной Украины, выясняется их специфика и основные формы проявления. Указываются причины появления противоречий и предлагаются пути их решения.

Ключевые слова: аграрный сектор, противоречия, собственность, агрохолдинги, личные крестьянские хозяйства, демографический кризис, поселенческий кризис.

O. A. SHULGA

PhD in Economics, Associate of Professor, competitor for doctor's degree of department of political economy, SHEE «Kiev national economic university named after Vadym Hetman», Kyiv, Ukraine

CONTRADICTIONS OF DEVELOPMENT OF AGRICULTURAL SECTOR OF MODERN UKRAINE: SPECIFICATION AND MAIN PROCESS FORMS

Problem setting. The domestic agrarian sector can become a “driving force” of modernization of the national economy. However, today its progressive development is hampered by unresolved contradictions in the system of agrarian relations.

Recent research and publications analysis. Work is devoted to clarification of certain aspects of the development of the agricultural sector of Ukraine V. H. Andriychuka, P. I. Haydutsokho, O. M. Borodinoyi, I. H. Kyrylenka, O. M. Mohylnoho, L. V. Moldavan, V. V. Yurchyshyna and others. However, today there is no comprehensive, in-depth analysis of the system of social and economic contradictions in the agrarian sector of modern Ukraine on the conceptual basis of identifying and taking into account the causes of its crisis situation.

Paper objective. The purpose of the article is to find out the specifics and the main forms of manifestation of economic and social contradictions in the agrarian sector of modern Ukraine, to determine the ways of their solution.

Paper main body. The state lost the monopoly right to land as a result of land reform, and land redistribution was carried out by ownership. However, as practice has shown, land reform in Ukraine has not developed.

Conclusions of the research. Thus, the specificity of the contradictions in Ukraine is reduced to: first, the formation of a bimodal structure of agriculture (in parallel, large commodity production is being developed on the basis of newly created agricultural enterprises and small-scale production of households and small farms) with the prevalence of small-scale stock (peasant), which determines certain social contradictions; secondly, the formation of two diametrically opposite models of land use – latifundist and parcel; Thirdly, in the agrarian sector of Ukraine there are forms of management that are characteristic of transition economies (agricultural enterprises, farmers and peasant farms), and their main subjects are capitalist, owner and hired employee; Fourth, differentiation and

commercialization of households (the presence of commodity, consumer and mixed-use farms); fifthly, with the predominance of small-scale (peasant) production, the main economic contradiction is the contradiction of private land tenure and land use, and the main social contradiction is the contradiction between peasants (landowners) and corporate structures (actual landowners); sixth, the lack of timeliness for the incompleteness of the resolution of contradictions in the system of agrarian relations, which are caused by the self-annihilation of the state from the conscious resolution of them, and so on.

Short Abstract for an article

Abstract. The thesis is based on the fact that today the progressive development of the agrarian sector of Ukraine is hampered by unresolved contradictions in the system of agrarian relations. The social and economic contradictions in the development of the agrarian sector of modern Ukraine are investigated, their specificity and basic forms of manifestation are clarified. The reasons for the emergence of contradictions are indicated and the ways of their solution are offered.

Key words: agrarian sector, contradictions, ownership, agroholdings, personal peasant farms, demographic crisis, settlement crisis.